

JACEK LEOŃSKI

DROGI KSZTAŁTOWANIA SIĘ FRANCUSKIEJ KLASY ŚREDNIEJ

W myśli socjologicznej określenie „klasy średniej” jest wieloznaczne, a w niektórych nurtach teoretycznych występowanie takiej kategorii jest wręcz nieuprawnione. Nie zmienia to jednak postaci rzeczy, że bardzo wielu badaczy posługuje się tym terminem, oznaczając nim różne grupy społeczne¹. Podobnie jest w socjologii francuskiej, gdzie pojęcie „klasy średniej” pojawia się nader często². Można przyjąć, rzecz jasna uogólniając bardzo, że desygnatami tego określenia są najczęściej te grupy ludzi, które można zakwalifikować do pewnych grup zawodowych. Są to przede wszystkim przedstawiciele zawodów związanych z pracą umysłową (często twórczą), posiadający co najmniej średnie wykształcenie i odgrywający znaczącą rolę w życiu publicznym.

Współczesna francuska klasa średnia jest ciekawym obiektem badawczym. Szczególnie interesujące jest jednak, w jaki sposób ona powstawała, jakie były drogi jej rozwoju i przemian. Przeszłość zadecydowała, tak można przypuszczać, o obecnym jej kształcie. Swymi korzeniami francuska klasa średnia sięga przemian rewolucyjnych końca XVIII w., jednak zasadniczy jej trzon kształtował się w drugiej połowie XIX w. i w pierwszej połowie obecnego stulecia. Można wyróżnić w zasadzie dwa etapy kształtowania się francuskiej klasy średniej: pierwszy, związany z Belle Epoque i trwający umownie do 1914 r., drugi rozpoczyna się z chwilą wybuchu I wojny światowej. Przedstawienie jednak tego procesu przemian musi być poprzedzone choć krótką charakterystyką społeczno-demograficzną społeczeństwa francuskiego.

Można uznać, że społeczeństwo francuskie rozwijało się demograficznie znacznie wolniej aniżeli całe społeczeństwo europejskie. Od końca

¹ Zob. np. *Klasy i warstwy społeczne w socjologii niemarksistowskiej*, red. S. Kozyr-Kowalski, Poznań 1979, czy W. Wesółowski, „Białe kołnierzyki” i ich autor, w: C. Wright Mills, *Białe kołnierzyki Amerykańskie klasy średnie*, Warszawa 1965.

² Np. M. Bouvier-Ajam, G. Mury, *Les classes sociales en France*, Paris 1963; P. Blenton, *Le Capitalisme français*, Paris 1969; N. Poulantzas, *Les classes sociales dans le capitalisme aujourd'hui*, Paris 1974; C. Quin, *Classes sociales et union du peuple de France*, Paris 1969; P. Sorlin, *La société française*, Paris 1971.

XVIII w., kiedy liczyło około 27 mln obywateli, nie uległo nawet podwojeniu, sięgając na początku lat sześćdziesiątych XX w. 47 mln. Społeczeństwo europejskie natomiast uległo potrojeniu: ze 180 mln w końcu XVIII w. do 550 mln na początku lat sześćdziesiątych obecnego stulecia. O ile więc w 1800 r. Francuzi stanowili 15% społeczności europejskiej, o tyle w latach sześćdziesiątych XX w. już tylko 8%³. Świadczy więc to, jeśli weźmiemy pod uwagę wpływ czynnika ekonomicznego na strukturę demograficzną, o stopniowo mniejszym i łagodniejszym wchodzeniu społeczeństwa francuskiego na drogę kapitalistycznego rozwoju. Na strukturę demograficzną społeczeństwa francuskiego drugiej połowy XIX i pierwszej połowy XX w. wywierały wpływ takie czynniki, jak poziom urodzeń, liczba zgonów i migracje. Kształtowały się one jednak różnie w różnych klasach społecznych. Charakteryzowały się znacznym spadkiem u klas najwyższych, słabym natomiast u klas niższych (np. w drugiej połowie XIX w. współczynnik zgonów wynosił wśród burżuazji około 18%, wśród drobnych urzędników, sprzedawców około 25%, a wśród proletariatu i chłopstwa wynosił ponad 30%)⁴. Dla zilustrowania różnicy w rozwoju ludnościowym Francji w porównaniu z Anglią i Niemcami warto porównać współczynnik reprodukcji netto w tych krajach w latach 1841 - 1939⁵:

	Francja	Anglia	Niemcy
1841 - 1850	1,01	1,28	1,30
1851 - 1860	0,97	1,34	1,29
1861 - 1870	1,01	1,42	1,37
1871 - 1880	1,04	1,53	1,48
1881 - 1890	1,02	1,47	1,47
1891 - 1900	0,97	1,32	1,52
1901 - 1910	0,96	1,23	1,48
1911 - 1920		brak danych	
1921 - 1930	0,93	0,95	0,90
1931 - 1935	0,90	0,77	0,79
1936 - 1939	0,89	0,79	0,98

Widać więc z tego, że społeczeństwo francuskie weszło na etap podobnego rozwoju demograficznego co Anglia, Niemcy czy inne kraje Europy Zachodniej dopiero po I wojnie światowej.

Szczególny rozwój liczebny ludności zaznaczył się po II wojnie światowej, choć sama struktura zjawisk demograficznych pozostała podobna do tej sprzed wojny. Rozwój liczebny społeczeństwa francuskiego był określony przede wszystkim stratami wojennymi oraz powstaniem wyżów demograficznych po obu wojnach światowych. Pozostała podobna struktura rodzin, posiadających nie więcej niż 2 dzieci. Cechą charakte-

³ Zob. G. Dupeux, *La société française 1789-1960*, Paris 1974, s. 8.

⁴ Ibidem, s. 12

⁵ Ibidem, s. 13.

rystyczną społeczeństwa francuskiego była jego starość. Dla przykładu można podać, że w połowie XIX w. ludność w wieku ponad 60 lat stanowiła około 10%, na początku XX w. 13%, w 1936 r. 14,7%, a w 1959 r. 16,6% populacji⁶.

Jak więc widać społeczeństwo francuskie należało do połowy lat sześćdziesiątych XIX w. do stabilnych i harmonijnych w rozwoju ludnościowym⁷. Znalazło to odzwierciedlenie także w migracjach wewnętrznych, które od połowy XIX w. przebiegały głównie na linii wieś-miasto, zasilając czynnikiem ludnościowym powstający przemysł. Systematycznie zmniejszała się liczba ludności wiejskiej, aczkolwiek bez specjalnych „skoków” migracyjnych. Zwiększenie liczby migrujących ze wsi do miast wystąpiło dopiero w latach dwudziestych obecnego stulecia. W literaturze francuskiej dotyczącej tej problematyki można spotkać się z wyodrębnieniem dwóch typów migracji wewnętrznych występujących w końcu XIX w. i w pierwszych dziesiątkach lat XX w.⁸ Są to migracje „aktywne” (lub inaczej „zawodowe”) oraz migracje „pasywne”. Pierwszy typ migracji spowodowany był, zdaniem G. Dupeux, „chęcią zmiany zawodu z zawodu rolnika na pracownika przemysłu, drugi natomiast występującym w niektórych regionach przeludnieniem”⁹. Taka typologia migracji wewnętrznych, przeprowadzona w sposób sztuczny i subiektywny, oznacza ignorowanie praw rozwoju społecznego. W tym właśnie okresie migracje wewnętrzne, podobnie zresztą jak w Polsce, spowodowane były zmianami społecznymi i ekonomicznymi, wynikającymi z rozwoju towarowej gospodarki kapitalistycznej, która z jednej strony potrzebowała taniej siły roboczej w przemyśle, z drugiej przekształcała gospodarkę rolną z naturalnej na towarową w znaczeniu kapitalistycznym¹⁰.

„W żadnym jeszcze czasie, przemiany społeczeństwa francuskiego nie były tak szybkie jak w drugiej połowie XIX wieku” — pisał francuski historyk Charles Seignobos po pierwszej wojnie światowej¹¹. Jest to opinia typowa dla ocen formułowanych w latach dwudziestych i trzydziestych w kręgach uczonych będących wyrazicielami myśli drobno-mieszczkańskiej, gloryfikującej stosunki społeczno-ekonomiczne Belle Epoque. Teza ta została później zakwestionowana przez burżuazyjnych historyków i socjologów, których ocena tego okresu była bardziej kry-

⁶ Ibidem, s. 15.

⁷ M. Reinhard, A. Armengaud, *Histoire générale de la population mondiale*, Paris 1961.

⁸ Ph. Pinchemel, *Structures sociales et dépopulation rural dans la campagne picarde de 1836 à 1936*, Paris 1957.

⁹ G. Dupeux, *La société*, s. 22.

¹⁰ Szerzej na ten temat piszę w pracy *Zagadnienie migracji w polskiej myśli socjologicznej (do 1939 r.)*, Poznań 1979, ss. 23 - 39.

¹¹ Ch. Seignobos, *Evolution de la Troisième République*, Paris 1921, s. 7.

tyczna. Wskazywali oni przede wszystkim, że w porównaniu ze społeczeństwami ościennymi społeczeństwo francuskie lat 1870-1914 było społeczeństwem powolnych przemian, wręcz nieraz stagnacji, że był to okres dominacji drobnomieszczaństwa i bogatego chłopstwa¹². Ekonomicznymi wskaźnikami tej struktury społecznej był chociażby przyrost produkcji przemysłowej, który w różnych sektorach wahał się we Francji w granicach 6% -12%, w Niemczech 8% - 25%, w Szwajcarii 9% - 27%, Anglii 16% - 38% (dane za lata 1876 - 1906)¹³.

Niezależnie jednak od tych ocen należy stwierdzić, iż w okresie Belle Epoque zaczyna powstawać i rozwijać się wielka burżuazja, klasa robotnicza, wzrasta też społeczna rola klasy średniej. Klasa ta stawiała się niejako wypełnieniem luk, jakie występowały pomiędzy pozostałymi klasami społecznymi.

W okresie tym wzrosła rola społeczna, mierzona zarówno udziałem we władzy, prestiżem społecznym, jak i aktywnością społeczną grupy określanej „capacités”. Zaliczano do nich przedstawiciele wolnych zawodów. Szczególnie doniosłą rolę spełniali zawodowi prawnicy, a więc wyżsi urzędnicy sądowi, którzy pochodzili często ze starych rodzin mieszczańskich, gdzie zawód prawnika był przekazywany z pokolenia na pokolenie. Dalej należy wymienić adwokatów, szczególnie mocno związanych ze społeczeństwem miejskim, którzy odgrywali znaczną rolę w życiu politycznym. Często nazywano ich „animatorami życia politycznego”, spełniali bowiem funkcje kierowania kampaniami politycznymi, kierowania różnymi „komitetami” partyjnymi itp.¹⁴ Obok adwokatów oddzielną grupę wśród „capacités” stanowili notariusze i lekarze. „Notariusz rodzinny” i „lekarz rodzinny” są określeniami, które najlepiej oddają charakter i trwałość związków pomiędzy tymi grupami a ich klientelą, zamieszkującą przede wszystkim wieś i małe miasta¹⁵. Stawali się oni nie tylko osobami wykonującymi swój zawód, ale również doradcami politycznymi, propagatorami idei swych klientów, inspiratorami kształtującymi opinię publiczną. O ile więc adwokatów można uznać za przedstawicieli politycznych klienteli miejskiej, o tyle lekarzy i zwłaszcza notariuszy za przedstawicieli klienteli wiejskiej i małomiasteczkowej. Dodać do tego należy jeszcze fakt, że klientela tych grup zawodowych wywodziła się głównie z drobnomieszczaństwa i bogatego chłopstwa. O ile liczbę notariuszy można uznać za stabilną, o tyle liczba lekarzy w okresie do 1914 roku znacznie, bo ponad dwukrotnie, wzrosła. Wpłynęło to na zmniejszenie społecznej roli lekarza w zakresie działań pozaprofesjonalnych.

¹² Zob. G. Dupeux, *La société*, ss. 165 - 201.

¹³ Ibidem, ss. 165 - 167.

¹⁴ F. Goguel, *La Politique des partis sous la IIIe République*, Paris 1946.

¹⁵ Zob. G. Dupeux, *La société*, s. 172.

O ile wyżej wymienione społeczne grupy „capacités” posiadały kilkupokoleniowy rodowód, a ich egzystencja opierała się na honorariach otrzymywanych od indywidualnych klientów, o tyle nowo powstała grupa, także zaliczana do „capacités”, składała się z przedstawicieli zawodów opłacanych przez państwo, prywatne przedsiębiorstwa czy też rozmaite instytucje¹⁶. Zaliczyć do nich trzeba inżynierów, dziennikarzy, pracowników nauki oraz oświaty. Szczególnie ważną rolę przypisać należy społecznej grupie inżynierów, których rola w rozwoju i unowocześnianiu kapitalistycznej produkcji była bardzo istotna. Stanowili oni ważne ogniwo kapitalistycznego systemu produkcji, poprzez swoją działalność przyczyniali się do wzrostu zysków właścicieli kapitału, często sami stawali się jego właścicielami. Obok jednak prywatnych przedsiębiorstw zatrudniani byli przez instytucje państwowe lub pojedyncze osoby, projektując i nadzorując powierzone przedsięwzięcia. W sumie ich pozycja społeczna była wysoka nie tylko ze względu na zajmowane miejsce w procesie produkcji, ale także ze względu na posiadane kwalifikacje i wysokie dochody.

Drugą z wymienionych grup to dziennikarze, których pozycja społeczna była wysoka z uwagi na możliwość kształtowania opinii publicznej w sprawach politycznych, społecznych i ekonomicznych. Mogli więc oni wywierać wpływ na głosy wyborców oraz realizować lub zwalczać interesy rozmaitych grup społecznych. Stosunkowo dużą rolę odgrywali tu dziennikarze prowincjonalni, gdyż na prowincji mieszkała ponad połowa społeczeństwa (wyborców), a prasa prowincjonalna przeżywała swój „złoty wiek”. Oczywiście znacznie wyższa była pozycja dziennikarzy znanych (podpisujących nazwiskiem swe artykuły) niż dziennikarzy nieznanymi, zajmujących się głównie sprawami technicznymi i drobnymi informacjami.

Ważną pozycję społeczną zajmowali też w tym okresie pracownicy nauki i oświaty. O ile wysoka pozycja społeczna pracowników wyższych uczelni była niekwestionowana, o tyle jej zróżnicowanie wśród pracowników szkolnictwa średniego i podstawowego było znaczne. Najwyższą zajmowali nauczyciele prywatnych liceów i innych szkół, najniższą nauczyciele komunalnego szkolnictwa podstawowego. Widoczne to było na prowincji zwłaszcza w regionach o dużym udziale katolików, gdzie często nauczyciel państwowej laickiej szkoły był dyskryminowany przez miejscową ludność. Nauczyciele służyli też często radą miejscowej ludności, zwłaszcza w zakresie spraw związanych ze sformułowaniem ich potrzeb w działalności społecznej, redagowaniem listów, petycji itp. Sami nie rezygnowali też z działalności publicznej, uczestnicząc w życiu politycznym regionu, kandydując nieraz na rozmaite funkcje.

Wreszcie ostatnią grupą, jaką zalicza się do „capacités” w okresie

¹⁶ Ibidem, s. 172 i nast.

Belle Epoque, umiejscowioną najniżej w prezentowanej hierarchii, są pracownicy administracji. Są to osoby nie pełniące wysokich funkcji kierowniczych, określane mianem niższych urzędników¹⁷. Trudno jest oszacować, jak wielka była ich liczba, zwłaszcza w administracji prywatnej. Szacuje się, że w przededniu I wojny światowej liczba urzędników w samej tylko administracji państwowej sięgała ponad pół miliona osób (nie licząc administracji wojskowej), a więc uległa od 1870 r. prawie dwukrotnemu wzrostowi. Zróżnicowanie społeczne tej grupy było wielkie. Dla przykładu można podać, że zróżnicowanie zarobków w tej grupie w 1914 r. wynosiło w skrajnych przypadkach 1 : 40. Wynagrodzenie najniższych kategorii urzędniczych było nieraz mniejsze od wynagrodzenia niektórych kategorii robotniczych. Z drugiej jednak strony, zwłaszcza na prowincji stanowiącej bardzo ważną część sił społecznych, pozycja społeczna urzędnika państwowego należała do wysokich.

Stosunki społeczne charakterystyczne dla Belle Epoque ulegają po 1914 roku załamaniu. Było to wynikiem przemian struktury społecznej, które nasiliły się w dwudziestoleciu międzywojennym, a zostały na większą skalę zapoczątkowane w okresie I wojny światowej. Niemożność dalszego rozwoju na podstawie drobnych przedsiębiorstw przemysłowych, konieczność prowadzenia wojny i wyposażenia armii dawały możliwość rozwoju wielkiemu kapitałowi i wielkim przedsiębiorstwom. Wprawdzie okres międzywojenny jest jeszcze czasem III Republiki z typowym ustrojem republiki parlamentarnej, jednak jest to też okres wielkich kryzysów gospodarczych i politycznych, a także zachodzących w tym czasie przemian strukturalnych społeczeństwa francuskiego. Wzrasta liczba wielkiej i średniej burżuazji, rozpoczyna się koncentracja kapitału w wielu dziedzinach przemysłu, rośnie liczebnie klasa robotnicza, wzrasta znaczenie społeczne klasy średniej¹⁸.

W okresie międzywojennym krystalizuje się społecznie grupa określana mianem „les cadres”. G. Dupeux zalicza do nich tych wszystkich pracowników, którzy pobierają pensję i jednocześnie ze względu na posiadane kwalifikacje lub posiadane wykształcenie sprawują funkcje kierownicze, organizują proces pracy lub produkcji¹⁹. Do grupy „cadres” zalicza tych wszystkich, którzy „[...] posiadają doskonałą znajomość swego zawodu lub dziedziny pracy i którzy są zdolni kierować grupą robotników lub urzędników [„cadres moyens”]” oraz tych, którzy „są zdolni organizować, kierować i w związku z tym brać odpowiedzialność za kierunek działania jakiejś instytucji lub przedsiębiorstwa („cadres

¹⁷ Ibidem, s. 174.

¹⁸ Szerzej na ten temat piszą: M. Agulhon, A. Nouschi, *La France de 1914 a 1940*, Paris 1971; M. Lévy, *Histoire économique et sociale de la France depuis 1848*, Paris 1952.

¹⁹ G. Dupeux, *La société*, ss. 250 - 251. Na ten temat pisze też R. Bielecki, *Francja: anatomia władzy*, Warszawa 1980, ss. 250 - 255.

supérieurs")²⁰. Kryterium temu może również odpowiadać właściciel przedsiębiorstwa, ale różnica pomiędzy nim a przedstawicielem klasy średniej będzie polegała na tym, że pierwszy jest właścicielem, drugi natomiast nim nie jest i pobiera za swoją działalność wynagrodzenie. Znaczenie tej grupy było w omawianym okresie zróżnicowane w zależności od rodzaju przemysłu. W starych dziedzinach przemysłu nasycenie personelem „cadres” było małe i wynosiło np. 3% pracowników kopalń, 4% pracowników przemysłu tkackiego, 6% pracowników w przemyśle odzieżowym, drzewnym i skórzanym. Proporcja ta wzrastała do 12% w przemyśle maszynowym i chemicznym, 18% gazowym i elektrycznym i 19% w przemyśle naftowym. W sektorze usług nasycenie personelem „cadres” było bardzo wysokie, np. w bankach wynosiło 18%, w administracji publicznej było jeszcze wyższe, do grupy tej zaliczano też wszystkich profesorów szkolnictwa średniego²¹.

W okresie międzywojennym ulega zmniejszeniu znaczenie społeczne grupy „capacités”, ich miejsce zaczyna zajmować „nowa klasa średnia” — „les cadres” — szczególnie mocno zaznaczająca się w życiu społecznym w okresie po II wojnie światowej. Okres jej społecznej krystalizacji i stabilizacji zamyka się na początku lat sześćdziesiątych. Po roku 1945 grupę „cadres” stanowili, w wąskim znaczeniu, profesorowie szkolnictwa wyższego i częściowo średniego, inżynierowie, wyższe kadry administracyjne sektora prywatnego i publicznego — ich liczba wynosiła w latach pięćdziesiątych około 430 tysięcy osób. Natomiast w znaczeniu szerszym, wliczając personel średni i niższy, liczba tej grupy sięgała 1,1 mln osób. W 1954 r. zaliczani do grupy „cadres” stanowili 8,8% ogółu pracujących Francji, w 1962 r., przy względnej stabilności ogółu pracujących, grupa ta stanowiła już 11,8%, co stanowiło wzrost cztery razy większy niż klasy robotniczej w tym samym okresie²².

W okresie tym charakterystyczne też były inne cechy grupy „cadres”. Dominującą przewagę osiągnęli w niej mężczyźni: o ile wśród ogółu pracujących stosunek mężczyzn do kobiet wynosił 2:1, o tyle wśród „cadres supérieurs” — 5:1. Rozmieszczenie geograficzne było też zróżnicowane w zależności od aktywności przemysłowej danego regionu i rodzaju przemysłu w nim występującego. Regiony rolnicze, liczące jeszcze w tym czasie prawie połowę ludności kraju, były zamieszkiwane przez dziesiątą część osób zaliczanych do grupy „cadres”, blisko połowa zamieszkiwała w regionie paryskim. Wykształcenie tej grupy było wyższe niż przeciętne: trzy piąte „cadres” posiadało wykształcenie średnie (maturę), ponad połowa wykształcenie wyższe. Przedstawiciele tej grupy posiadali też wysokie poczucie bezpieczeństwa i stabilności pracy. Dlatego też chętnie

²⁰ G. Dupeux, *La société*, s. 251.

²¹ Ibidem, s. 251.

²² Ibidem, s. 252.

wybierali przedsiębiorstwa lub instytucje państwowe, które zapewniały szczególną stabilizację zawodową. W przedsiębiorstwach prywatnych gwarancją stabilizacji były wysokie umiejętności, nie zawsze jednak chroniące przed utratą pracy. Grupa „cadres” charakteryzowała się też indywidualizmem, który był stale manifestowany, między innymi poprzez deklarowaną niechęć do ideologii i polityki. Aktywni byli jednak w jakiś sposób w ruchu zawodowym²³.

M. Bouvier-Ajam i G. Mury wyróżniają wśród grupy „cadres” dwie podgrupy: 1) zatrudnionych w przedsiębiorstwach prywatnych i 2) zatrudnionych w przedsiębiorstwach państwowych. Pierwsza grupa to urzędnicy („les employés”), druga natomiast jest określana mianem funkcjonariuszy („les fonctionnaires”)²⁴. Wśród pierwszej grupy można znaleźć urzędników i specjalistów zatrudnionych w prywatnych przedsiębiorstwach, bankach, handlu i usługach, wśród drugich urzędników i specjalistów zatrudnionych w państwowych przedsiębiorstwach, handlu, bankach, usługach i przede wszystkim pracowników administracji państwowej. Według raportu Mauriusa Bertou można odnotować, że „33% funkcjonariuszy posiada wykształcenie wyższe, 18% (natomiast wykształcenie podstawowe. Zmieniło się także pochodzenie społeczne tej grupy pracowników, którzy nie rekrutują się w większości ze średniej burżuazji i drobnomieszczaństwa”²⁵. Wśród tej kategorii pracowników znalazła się znaczna liczba kobiet, które stanowią blisko 40% funkcjonariuszy regionu paryskiego (funkcjonariusze tego regionu stanowią 20% ogółu funkcjonariuszy francuskich). Ich liczba zwiększyła się pięciokrotnie w stosunku do roku 1906 i dwukrotnie w stosunku do roku 1938.

Grupa funkcjonariuszy, zwłaszcza tych wyższych, jest podległa państwu, bowiem ich egzystencja związana była z funkcjonowaniem aparatu państwowego. Z drugiej jednak strony wyrażali oni swą niezależność wobec państwa czy też reżimu politycznego, jednocząc się w organizacje związkowe. Już za czasów III Republiki powstał (w 1905 r.) związek nauczycieli państwowych, który następnie (w 1906 r.) sfederował się z pozostałymi związkami urzędników państwowych służb publicznych w Federację Funkcjonariuszy²⁶. Jeszcze w 1914 r. Clemenceau oświadczył: „Żaden rząd nie zaakceptuje współpracy funkcjonariuszy służb państwowych z robotnikami. Ich praca każe służyć narodowi. Ich miejsce nie jest w robotniczych związkach zawodowych”²⁷. Po I wojnie światowej sytuacja ta nie znalazła społecznego poparcia. Część funkcjo-

²³ P. Blenton, *Les hommes des temps qui viennent*, Paris 1956.

²⁴ M. Bouvier-Ajam, G. Mury, *Les classes*, s. 257 i 278.

²⁵ Z raportu wygłoszonego na XVI Kongresie FPK w 1962 r., cytuję za M. Bouvier-Ajam, G. Mury, *Les classes*, s. 281.

²⁶ M. Bouvier-Ajam, G. Mury, *Les classes*, s. 283.

²⁷ Cytuję za powyższymi autorami, s. 284.

nariuszy państwowych rozpoczęła współpracę z robotniczymi związkami zawodowymi. Sami funkcjonariusze niejednokrotnie protestowali przeciw władzy państwowej i warunkom życia. W latach 1959-1960 funkcjonariusze Paryża sześciokrotnie manifestowali na ulicach miasta i przeprowadzili trzy 24-godzinne strajki. Z przeprowadzonych w 1951 r. przez M. Croziera badań wynika, że 32,8% urzędników i funkcjonariuszy zalicza się do klasy robotniczej, 52,2% do klasy średniej i 9,4% do burżuazji²⁸.

Podsumowując powyższe rozważania można wyciągnąć kilka wniosków: 1) Francuska klasa średnia (w znaczeniu, w jakim najczęściej występuje we francuskiej literaturze socjologicznej i społecznej) kształtowała się od lat sześćdziesiątych XIX wieku, a proces jej krystalizacji zakończył się w latach sześćdziesiątych obecnego stulecia. 2) W okresie tym podlegała licznym przemianom, była też mocno zróżnicowana wewnętrznie. 3) Wymaga głębszych studiów zbadanie wpływu przemian społeczno-ekonomicznych i stosunków klasowych na powstanie klasy średniej. Literatura francuska jest pod tym względem wyjątkowo uboga. 4) Niezmiernie interesujące byłoby też wskazanie pozaklasowych i pozaekonomicznych czynników wpływających na kształt, pozycję społeczną i znaczenie klasy średniej. Szczególnie ciekawe może być pokazanie wpływu francuskiego systemu kształcenia, w szczególności szkolnictwa wyższego, na strukturę klasy średniej. W tej kwestii w literaturze francuskiej występuje szereg interesujących, a zarazem różnorodnych koncepcji²⁹. Wymaga to jednak odrębnego studium.

THE DIRECTIONS OF FORMING THE FRENCH MIDDLE CLASS

Summary

The modern French middle class is an interesting research subject. The problem of the historical and sociological ways of its development and transformations is also engaging. The French middle class has its roots in the revolutionary changes of the late 18 century, but its fundamental part was formed in the second half of the 19 century and in the first half of the present century. Two stages of the French middle class formation can be distinguished: the first one, related to the Belle Epoque, lasting conventionally to 1914 and the second one opening with the outbreak of the World War I.

The great bourgeoisie and the working class were rising and developing in the Belle Epoque period, the social role of the middle class also increased. The latter was in a way filling the lacunae which emerged between the other classes.

²⁸ Zob. tamże, s. 299.

²⁹ Warto wymienić tu najnowsze opracowania z tego zakresu, np. J. L. Bodiguel, *Les anciens élèves de VENA*, Paris 1978 i M. Ch. Kessler, *La politique de la haute fonction publique*, Paris 1978.

The French middle class of that period was described as "capacités". It was composed mostly of professional lawyers (judicial officers, attorneys, notaries) and medical doctors. These professional categories had often a tradition of several generations and their material existence was based on fees received from their individual clients. Apart of these categories, the group of "capacités" comprised professionals salaried by the state, private enterprises and various other institutions. Engineers, journalists, scientific and education workers have to be named here.

A social importance of the "capacités" diminished in the interwar period, the „new middle class“-„les cadres" started seizing their position, they were to rise in power in the social life after the World War II. A period of its social development and stabilization was closed at the beginning of the sixties.